

27. Харитонova О. І., Харитонов Є. О. Юридична відповідальність; пошук парадигми юридична // Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. / За ред. проф. І. Безклубого. – К., 2010. – Чис. V. – 367 с.
28. Харитонов Є. О. Цивільні правовідносини: монографія / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. – 2-ге вид, перероб. і доп. – Одеса: Фенікс, 2011. – 456 с.
29. Чепис О. І. До питання самозахисту цивільних прав та законних інтересів / О. І. Чепис // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015. – Серія ПРАВО. Випуск 35. Частина II. Том 1. – С. 208–212.
30. Цивільне право: Підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького, – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.
31. Цивільне право України: Підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького, – Х.: Право, 2012. – Т. 2. – 816 с.
32. Цивільний кодекс України від 16.01. 2003 // Відомості Верховної Ради України, 2003. – № 40–41. – Ст. 356.
33. Цивільне право України: Академічний курс: підручн. У 2 т. / за ред. Я. М. Шевченко. – вид. 2-ге, доп. і перероб. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – Т. 1. Загальна частина. – 696 с.
34. Цивільне право України: Курс лекцій: У 6-ти томах. Т. V. Кн.1 Загальні положення зобов'язального права За ред. Р. Б. Шишки. – Харків: Еспада, 2005. – 224 с.
35. Шишка Р. Б. Актуальні дослідження деліктних зобов'язань та цивільно-правової відповідальності / Р. Б. Шишка // Юридичний вісник. – 2014. – № 3. – С. 159–161.

Кльован Неля,

старший викладач кафедри кримінального права та інших кримінально-правових дисциплін

Миколаївського інституту права

Національного університету «Одеська юридична академія»

КОНЦЕПЦІЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ФУНКЦІЇ РЕЖИМУ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Анотація. В дослідженні обґрунтовано кримінологічні засади функціонування режиму в місцях позбавлення волі та сформульовано концепцію кримінологічної функції як окремого напрямку його впливу. Визначені основні ознаки та структура кримінологічної функції режиму, а також коло спеціальних і загальних суб'єктів, що її реалізують. Здійснено кримінологічний аналіз окремих компонентів процесу виконання покарань. *Ключові слова:* місця позбавлення волі, режим в місцях позбавлення волі, кримінологічна функція режиму, запобігання злочинів, засуджений.

Аннотация. В исследовании обоснованы криминологические основы функционирования режима в местах лишения свободы и сформулирована концепция криминологической функции как отдельного направления его воздействия. Определены основные признаки и структура криминологической функции режима, а также круг специальных и общих субъектов, которые ее реализуют. Осуществлен криминологический анализ отдельных компонентов процесса исполнения наказаний.

Ключевые слова: места лишения свободы, режим в местах лишения свободы, криминологическая функция режима, предупреждение преступлений, осужденный.

Summary. The study validates criminological principles of a regime, functioning in places of imprisonment, and formulates the concept of a criminological function as a separate area of its influence. The basic features and the structure of criminological function of a regime and a range of special and general subjects, involved in its realization, are defined. Criminological analysis of individual components of a punishment execution process is conducted.

Key words: imprisonment places, a regime in imprisonment places, Criminology function of a regime, the prevention of crimes, convicted.

Вступ

Покарання – один із засобів, які людство застосовує в протидію злочинності. В пошуках його ефективності змінюється система покарань, з'являються нові їх види як альтернатива позбавленню волі, існуючі трансформуються в бік пом'якшення суворості та зменшення строку, в реалізації цілей покарання все більше превалює людиноцентристський підхід та реабілітаційний напрямок. Позбавлення волі, котре є найсуворішим видом покаранням, а також порядок і умови його виконання та відбування (режим) піддаються критиці вітчизняними та зарубіжними науковцями та практиками щодо їх ефективності.

Ретроспективний аналіз систем та практики тюремного ув'язнення приводить до висновку, що ув'язнення у виправну установу з одночасною ізоляцією злочинця від суспільства, за слушним висловом М.П. Чубинського, як в більш суворій формі, так і в більш м'якій, стало центром існуючих каральних систем [1, с. 429]. І до сьогодні позбавлення волі є одним з найчастіше застосовуваних видів покарання. Хоча за останні десятиріччя прослідковується позитивна тенденція до зменшення його застосування, проте воно все одно залишається найбільш затребуваним судовою практикою. Так, в Україні в 1970 році частка такого покарання складала 62%, у 1980 році – 53%, у 1990 році – 36 %, у 1995–1998 роках – 35–37 %, в 2002 році – 31%, 2006 році – 24%, 2010 році – 24%, 2012 році – 26%; 2014 рік – 37%. Поряд з цим, простежується незатребуваність інших видів покарань, що обумовлено низкою економічних, соціальних та правових проблем. Тому практика широкого застосування позбавлення волі є неминучою, яка на фоні тенденції зростання злочинності стає гострою правовою і соціальною проблемою. Вказана тенденція пояснюється високим репресивним (каральним) ефектом ув'язнення внаслідок позбавлення людини одного з головних благ – фізичної (часто і духовної) свободи, а також можливістю застосування широкого кола засобів і методів впливу на злочинця.

Режим в місцях позбавлення волі виступає засобом виправлення і ресоціалізації засуджених та врегульовує весь процес виконання і відбування позбавлення волі, тому виступає базисом для ефективності покарання і досягнення його цілей; реформуванню підлягають не тільки умови тримання засуджених у місцях позбавлення волі, а й порядок виконання покарання, який створює передумови, забезпечує реалізацію та гарантує досягнення цілей покарання.

Режим виконання і відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі став предметом дослідження І. В. Саленкова. Кримінально-виконавчий

аспект режиму також відображений в колективній монографії П. П. Козлова, Ю. В. Нікітіна, Л. О. Стрелкова. Запобігання злочинам у місцях позбавлення волі присвячена робота В. В. Голіни і М. Ю. Валуйської «Запобігання злочинності в Україні» та дослідження О. Г. Колба «Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам». Однак вказані роботи є дотичними до проблематики, що розглядається, і торкаються кримінологічного аспекту режиму в місцях позбавлення волі лише фрагментарно.

Актуальність питань кримінологічного забезпечення функцій режиму в місцях позбавлення волі обумовлена тим, що проблеми функціонування режиму в місцях позбавлення волі недостатньо висвітлювати лише в межах і з позицій кримінально-виконавчого права, а у взаємозв'язку з кримінологічними концепціями запобігання злочинності. Кримінологічне забезпечення функціонування режиму в місцях позбавлення волі є гарантією ефективності виконання покарання у виді позбавлення волі.

§ 1. Кримінологічна функція режиму в місцях позбавлення волі: поняття, основні ознаки, структура

У процесі розвитку інституту позбавлення волі завжди поставала дилема між необхідністю його застосування до найнебезпечніших злочинців для забезпечення суспільства та нейтралізацією тих негативних наслідків, що неодмінно супроводжують примусову ізоляцію особи. Вирішити таку суперечність намагалися шляхом аналізу співвідношення інтересів суспільства та інтересів особистості при застосуванні позбавлення волі; пошуку умов і критеріїв ефективності такого покарання з метою підвищення його результативності; пошуку нових засобів впливу на засудженого та удосконалення кримінально-виконавчої діяльності.

В пенітенціарній теорії можна виділити декілька підходів щодо позбавлення волі, як виду кримінального покарання, та процесу його виконання. В першому підході позбавлення волі позиціонується як основний і найбільш затребуваний вид кримінального покарання за вчинення злочинів. Воно вважається найдієвішим покаранням та необхідним для застосування для небезпечних злочинців (рецидивістів і осіб, що вчинили тяжкі і особливо тяжкі злочини). Вчені, що підтримують дану точку зору [2; 3; 4; 5; 6], (в літературі підхід називають реформістським) вважають, що таке покарання має певні соціально-правові передумови, проте слід удосконалити процес його виконання, зробити його більш гуманним і спрямованим на підтримку та допомогу засудженим. Для досягнення мети виправлення і ресоціалізації необхідно створити відповідну пенітенціарну систему з оптимальним режимом і правильно визначити методи психологічного та педагогічного впливу на засуджених. В місцях позбавлення волі мають бути забезпечені гідні умови тримання засуджених з обов'язковим дотриманням основних прав і свобод, забезпечене гуманне поводження, здійснення стосовно засуджених виправних (або виховних), а також реабілі-

таційних, адаптаційних, ресоціалізаційних заходів. Обов'язковою умовою раціонального ув'язнення виступає забезпечення кваліфікованим персоналом зі спеціальною підготовкою для роботи в установах виконання покарань. Даний підхід відображений в Мінімальних стандартних правилах ООН.

Прихильники другого підходу вважають, що позбавлення волі в якості покарання має бути зменшено у застосуванні наскільки це можливо, щоб не зашкодити безпеці суспільства [7; 8]. Пропонується значно обмежити використання позбавлення волі, особливо на тривалі терміни, широко застосовувати альтернативні санкції і заходи та короткострокове (до 3 років) позбавлення волі з метою зменшення кількості ув'язнених, що і спостерігається в багатьох європейських країнах протягом останнього періоду.

Третій підхід полягає у застосуванні позбавлення волі лише як виключного заходу. На підставі аналізу пенітенціарних і кримінологічних проблем, що широко обговорюються в наукових колах, пропонується зберегти позбавлення волі для обмеженого числа засуджених у зв'язку зі скасуванням смертної кари і введенням довічного позбавлення волі та винайти нові альтернативні заходи впливу на осіб, що вчинили злочини, без їх ізоляції [9; 10].

Отже, кримінологічний підхід до проблем оптимального застосування покарання формує методологічні його засади, а питання ефективності покарання у виді позбавлення волі отримують своє вирішення через кримінологічне забезпечення функціонування режиму в установах виконання покарань. На необхідності кримінологічного наповнення протидії злочинності («антикримінальної діяльності») та формування відповідної кримінологічної політики також наголошував академік А. П. Закалюк, що, на його думку, є виключно важливою суспільною діяльністю, пов'язаною із задоволенням глибоких соціальних інтересів, і тому обумовлює потребу в розробці науково обґрунтованої доктрини (концепції) [11, с. 327].

Місця позбавлення волі поступово перестають виконувати роль суто каральних інститутів. Суспільством на них покладаються завдання забезпечення безпеки шляхом належної організації охорони, нагляду та контролю за засудженими, виправлення і ресоціалізації засуджених, зменшення ризиків вчинення ними рецидивних злочинів. Без перенесення вектору правоохоронної діяльності з каральної на запобіжну практику протидії злочинності змінити існуюче в УВП становище щодо профілактики злочинів є вкрай складним завданням, слушно зазначає О. Г. Колб [12, с. 12]. Режим, як порядок і умови виконання позбавлення волі, має найбільший потенціал до виконання кримінологічних завдань, поставлених перед місцями позбавлення волі, та застосування кримінологічних засобів в пенітенціарній діяльності, що відтворюється в його кримінологічній функції.

Розробка комплексу засобів запобігання злочинності і злочинних проявів в установах закритого типу є об'єктивною вимогою реформування Державної пенітенціарної служби України. Система установ виконання покарань повинна

забезпечувати запобігання загрозам та небезпекам, які можуть виходити від засуджених, тобто мова йде про діяльність системи безпеки, спрямованої на профілактику вчинення злочинів, виявлення, усунення криміногенних чинників. Не менш актуальним є питання недопущення призонізації суспільства, що відбувається, переважно, за рахунок осіб, засуджених до позбавлення волі [13, с. 454].

Визначення природи кримінологічних функцій режиму в місцях позбавлення волі тісно пов'язане з предметом науки кримінології, суб'єктами, об'єктом і задачами запобіжної діяльності, зі стратегією і засадами кримінологічної політики держави в їх комплексному дослідженні.

Сучасна кримінологія – це наука про закономірності злочинності та заходи її запобігання. Вона вивчає злочинність як процес масового відтворення злочинів, причини злочинної поведінки і особистість злочинця та розробляє заходи запобігання їй. Найголовнішим практичним завданням кримінології є саме виявлення шляхів стабілізації злочинності, зменшення її розмірів та небезпеки.

Запобігання злочинності й злочинним проявам складає один з основних елементів предмету кримінології і органічно поєднує теоретичні аспекти науки з практичною діяльністю інститутів держави і суспільства з протидії злочинності. В сучасній науці кримінально-виконавчого права кримінологічна функція ототожнюється (звужується) із запобіганням злочинності, а в кримінально-виконавчій діяльності пропонується наявність та юридичну закріпленість в якості завдання, запобігання традиційно займає неосновні позиції, явно поступаючись каральним. Тому вбачається за необхідне дослідити запобігання злочинності в контексті кримінально-виконавчої діяльності, але як складової кримінологічної функції режиму в місцях позбавлення волі, визначити останню в повному обсязі та сформулювати відповідну концепцію.

Запобігання злочинності як певний процес, що відбувається в часі, передуює злочинності або реалізації злочинного наміру та має не допустити вчинення злочину і настання суспільно небезпечних наслідків. На відміну від інших різновидів, заходи запобігання злочинності чинять вплив до вчинення злочину, у сфері, яка лише частково регулюється правом; засобами, що мають виключно цільове запобіжне призначення; інколи паралельно з іншими, зокрема кримінально-виконавчими, в цілях попередження рецидиву заходами. Вони становлять окремий різновид діяльності – суто кримінологічний.

Слід також погодитись з тими вченими, котрі зазначають, що запобігання орієнтується не на репресію, а на скорочення сфери застосування примусових заходів, так звана нерепресивна протидія злочинності та її проявам [14, с. 31], тобто такий напрям, що не зосереджується на переслідуванні особи. Відповідно до міжнародних стандартів у сфері виконання покарань пріоритетним напрямком кримінологічного запобігання злочинності визнається не лише покарання правопорушників, а і захист громадян від злочинних посягань [15].

За своєю природою запобігання первинно вже носить кримінологічний характер і здійснюється за допомогою різноманітних заходів, але не лише не-

примусового характеру. Немає сумніву в тому, що чим більша ступінь криміналізації особистості, чим ближче за часом і вірогідніше вчинення нею злочину, тим доцільнішим і більшим за обсягом і ступенем буде примус згідно принципів індивідуалізації і диференціації запобіжного впливу та ефективного співвідношення заходів примусу і переконання, що застосовуються в індивідуальній профілактиці. Однак виправдана перевага заходів непримусового характеру, коли це дозволяють характеристики об'єкту впливу, є пріоритетним в запобіжній діяльності й кримінологічній політиці в цілому.

Запобігання завжди має активний характер, оскільки складається з конкретних дій (протидій) певних суб'єктів, спрямованих на обмеження, нейтралізацію дії негативних явищ і процесів, які можуть детермінувати злочинність, її окремі види чи конкретні злочини.

Отже, термін «кримінологічний» ми пов'язуємо з низкою характеристик: активний, цільовий, випереджувальний відносно злочинності чи конкретного злочину, в тому числі рецидивного, не репресивний характер заходів і засобів, направлених на недопущення і відвернення злочинних проявів і запобігання злочинності в цілому.

В кримінологічній науці доведено, що система запобігання та протидії злочинності має будуватися з урахуванням особливостей злочинності на тій чи іншій території. Регіональні відмінності злочинності визначаються особливостями цілісного комплексу процесів у конкретному регіоні та обумовлені своєрідністю його економічних, політичних, соціальних і культурологічних характеристик [16, с. 89]. Згідно досліджень вони є наслідком регіональної специфіки явищ і процесів правового, організаційно-управлінського, соціально-культурного та соціально-економічного характеру; особливостей їх динаміки у регіоні; специфіки взаємодії різних явищ і процесів в регіоні, різних характеристиках умов цієї взаємодії – стану зовнішнього соціального контролю, попереджувальної та правоохоронної діяльності [17, с. 5].

Актуалізація питань регіональних небезпек злочинності, криміногенних зон злочинності в цілому та окремих видів злочинності, кримінальної безпеки регіонів обумовлюють увагу і до пов'язаних з цим проблем щодо виконання покарань. Так, в областях, які мають високі показники злочинності тяжких і особливо тяжких злочинів (за які частіше призначається позбавлення волі), місткість і рівень безпеки УВП буде вищим. Відповідно, географія злочинності, як кримінологічний показник, що відображає територіальні її особливості і проявляється в кількісно-якісних характеристиках злочинності та окремих її видів у певному регіоні (зокрема, рівень, характер, структура злочинності), об'єктивно впливає на кримінально-виконавчі характеристики УВП та кримінологічне забезпечення їх діяльності. Зазначене має стати фактором, який збагачує, оптимізує та удосконалює сферу виконання та відбування покарань. Наближеність системи виконання покарань до потреб регіону, зацікавленість суспільства в більш безпечному середовищі, реальна можливість впливати

на процес виконання та відбування покарання з боку громади, підвищення ролі територіального управління та його більша самостійність, прямий зв'язок органів влади на місцях з процесом і результатом виконання покарання та реінтеграції звільнених буде сприяти покращенню кримінологічного клімату регіону [16, с. 89].

Проведене дослідження показало, що в контексті виконання покарання у виді позбавлення волі можна розглядати прояви регіоналізації не лише щодо кримінологічної ситуації в певному регіоні, а в інших сферах, зокрема в економічних особливостях регіону щодо видів виробництва в УВП, інтеграції підприємств при УВП в економічну систему регіону, щодо визначення видів кваліфікацій при професійній підготовці засуджених, ресоціалізації та працевлаштуванні звільнених, щодо зацікавленні засуджених у працевлаштуванні в УВП і т.д. Регіональний підхід у сфері виконання покарань обумовлює предметну і пильну увагу місцевих органів влади та громади до результатів пенітенціарної діяльності, оскільки вони зацікавлені у кримінологічній безпеці регіону і, відповідно, контролюють результати виправлення і ресоціалізації засуджених.

Регіональний підхід торкається і формування системи установ виконання покарань. Відомий пенітенціарист Б. Утевський обґрунтовував думку про створення на території кожної області колоній всіх видів для успішного рішення, окрім іншого, завдання індивідуального попередження [18, 179]. Дана позиція підтримується і сучасними вченими. Так, І. Яковець зазначає, що вирішення проблеми розміщення засуджених можливе не лише шляхом створення всіх видів установ, а і за допомогою простого розмежування окремої установи на відповідні сектори [19, с. 444–445]. Приклади «єдиної установи» ми можемо спостерігати в пенітенціарній практиці Великобританії, зокрема, як єдина виправна установа в Bailiwick (Jersey) в'язниця La Moye Prison (Великобританія) виконує функції всієї пенітенціарної системи: тут утримуються всі типи і категорії ув'язнених, за виключенням тільки засуджених до довічного позбавлення волі [20]. Дійсно, регіоналізаційний підхід щодо створення системи установ (секторів) всіх видів вирішить проблеми розподілу, направлення та переводу засуджених, побачень з родичами та інших контактів засуджених, витрат на перепрофілювання діючих установ у зв'язку з потребами регіону, взаємодії установ виконання покарань з ОВС та патронажними службами при звільненні та низки інших. Ми підтримуємо думку вчених, що цілком можливе і бажане в межах області мати установи, поділені на локальні сектори, для забезпечення відбування покарання всім категоріям засуджених до позбавлення волі, дотримуючись правил роздільного тримання окремих категорій засуджених. Виділення локальних секторів в межах однієї установи доцільне і можливе для суміжних рівнів безпеки.

Регіональний підхід як кримінологічна стратегія виявляє низку переваг, серед яких можна зазначити такі: створення системи органів і установ виконання покарань за видами та місткістю відповідно до територіальних особли-

востей рівня та структури злочинності; наближення опікування та контролю за органами і установами до місцевих органів та громади; формування окремих видів соціально-корисної діяльності (activities) засуджених з урахуванням територіальних якісних особливостей злочинності та відповідно особистості правопорушника; формування за рахунок місцевого бюджету додаткового соціального захисту та матеріального забезпечення персоналу УВП; підвищення дієвості постпенітенціарного контролю та соціальної реінтеграції звільнених; за допомогою формування і прийняття регіональних та обласних програм використання виробничої потужності УВП, враховуючи регіональну ринкову кон'юнктуру, підвищення дієвості інтеграції виробництва при УВП в економіку області та регіону; спрямування професійного навчання засуджених та звільнених до потреб області та регіону для подальшого працевлаштування на підприємствах регіону [16, с. 90].

Подальшого дослідження в межах даної концепції підлягають питання організаційно-кадрового забезпечення УВП; порядку побачень засуджених; створення системи соціально-корисної діяльності засуджених, за оцінкою результатів участі в яких можливе зменшення строку відбування покарання; широкої участі громадськості, органів місцевого самоврядування та патронажу у виправленні та реінтеграції засуджених та звільнених.

Враховуючи мету і завдання кримінологічної функції режиму, спрямованої на декриміналізацію засуджених (зниження або нейтралізація криміногенності шляхом виправлення, перевиховання, ресоціалізацію тощо) і запобігання злочинності та окремих її проявів, для розуміння її сутності та всебічного аналізу механізму її дії доцільним є дослідження окремих елементів її структури – об'єкта, суб'єкта та змісту, що складається із здійснюваних суб'єктами запобігання заходів. Це обумовлене тим, що запобіжна діяльність переслідує виконання певних завдань, які витікають із загальних завдань кримінології, обумовлюються цілями запобіжної діяльності і конкретизуються в залежності від рівня та етапу такої діяльності, суб'єктів, що здійснюють заходи, об'єкта запобіжного впливу, а також рівня розвитку суспільства.

З урахуванням складного характеру детермінації злочинності об'єкт запобіжного впливу складається з декількох елементів, розподіл яких представлений І. М. Даньшиним. До першої групи вчений відносить уражені недоліками суспільні відносини в системі формування людини; до другої – соціальні негативні (різні за походженням) традиції, стереотипи поведінки, найбільш поширені негативні звички людей; до третьої – окремих осіб, групи і контингенти, які виявляють ознаки протиправної поведінки; четверта група складається із сукупності конкретних негативних явищ, процесів, недоліків у різних сферах життя, які детермінують злочинну поведінку і вчинення конкретного злочину; до п'ятої – окремі негативні особистісні властивості людини, які провокують злочинну поведінку або сприяють вчиненню злочину [21, с. 91]. Отже, об'єкт запобіжного впливу – це окремі або сукупність різних за генезою, сферою, фор-

мами та інтенсивністю прояву негативних явищ та процесів реальної дійсності матеріального, духовного і психічного характеру, які у взаємозв'язку та взаємодії утворюють основні причини і умови злочинності.

Очікуваними цілями запобіжної діяльності є обмеження дії негативних явищ і процесів, пов'язаних зі злочинністю, усунення детермінант злочинних проявів; ліквідація криміногенних факторів формування антисуспільної спрямованості особистості та мотивації злочинної поведінки; профілактичний вплив на особу, яка за своєю антисуспільною поведінкою дає підстави прогнозувати її криміналізацію, та криміногенне середовище. До основних її завдань відносять виявлення, аналіз і цілеспрямований вплив на явища, процеси й обставини, які обумовлюють злочинність і окремі злочинні прояви; фактори формування особистості злочинця і злочинної мотивації; коло осіб, від яких можна очікувати вчинення злочину.

Стосовно місць позбавлення волі, то тут запобіжний вплив, передусім, сконцентрований на колективі засуджених, на міжособистісних відносинах у їх середовищі, на особистість засудженого. Специфічні детермінанти вчинення злочинів у даних установах обумовлюють особливості об'єкта запобіжного впливу: недоліки в організації й проведенні роботи щодо профілактики злочинної поведінки та запобігання вчиненню злочинів засудженими, в організації та здійсненні нагляду та охорони в установі, неналежне кадрове забезпечення УВП, недоліки соціально-психологічної роботи з засудженими тощо.

Враховуючи те, що режим в місцях позбавлення волі має специфіку дії стосовно простору (спеціальні державні установи), часу (з моменту набрання чинності судового вироку, впродовж визначеного судом терміну, до моменту звільнення ув'язненого) та підстав (призначення покарання особі, винної у вчиненні злочину), його кримінологічна функція стосується як недопущення вчинення нових злочинів ув'язненою особою під час перебування в установі закритого типу, так і закріплення позитивної суспільно прийнятої поведінки на подальший період після її звільнення. Якщо в першому випадку дія режиму відчувається ув'язненими безпосередньо і постійно, то в другому випадку режим, як система певних правил, має залишковий ефект. При цьому поведінка особи після звільнення з місць позбавлення волі поряд з іншими факторами показує глибину впливу режиму на особистість під час відбування покарання в місцях позбавлення волі. Відповідно й оцінка ефективності кримінологічної функції режиму формується з урахуванням, перед усім, показників злочинності ув'язнених, а також рецидивної злочинності осіб, звільнених з місць позбавлення волі.

Щодо злочинності ув'язнених, то її відносно низький рівень – близько 500 злочинів щорічно при кількості ув'язнених 104562–121454 (Ф.8 – УВП), ще ніяк не свідчить про успіхи кримінологічних заходів. Ізольоване розміщення різних категорій ув'язнених, їх постійне перебування під охороною, наглядом та контролем з боку персоналу теоретично мали б взагалі унеможливлювати вчинен-

ня принаймні злочинів. Проте показовим є зростання кількості злочинів, вчинених засудженими в місцях позбавлення волі, при одночасному зменшенні кількості самих засуджених [22], але очевидному погіршенні їх криміногенних характеристик.

Крім того, вирішення складної проблеми запобігання злочинним проявам з боку засуджених і, відповідно, їх виправлення і ресоціалізації, не може бути успішним без повсякденної підтримки дисципліни, зміцнення режиму і встановленого правопорядку в місцях позбавлення волі. Іншими словами, стан дотримання засудженими дисципліни при відбуванні покарання певним чином може свідчити про роботу персоналу щодо запобігання злочинних проявів. Слід зазначити, що в кримінально-виконавчому законодавстві відображенням дотримання дисципліни засуджених виступають заходи стягнення за порушення встановленого порядку відбування покарання (ст. 132 КВК України). Натомість в практичній діяльності УВП дисциплінарна практика виступає одним з об'єктів відомчого контролю і порушення режиму враховуються окремим звітом установленої форми. До того ж усунення умов, що сприяють вчиненню порушень режиму і дисципліни, має запобіжний характер і стосовно злочинних проявів. За даними офіційної звітності Державної пенітенціарної служби України середній показник кількості порушень з розрахунку на 1 тис. засуджених складає 1177. Аналіз дисциплінарної практики за видами порушень свідчить, що збільшується кількість допущених засудженими порушень, пов'язаних із вживанням спиртних напоїв та порушення локалізації, при цьому зменшується кількість порушень у виді невиконання законних вимог адміністрації та умисного ухилення від праці [23].

Отже, кримінологічна функція режиму має неоднаковий вплив на засуджених, що тримаються в установах закритого типу: стосовно одних – унеможливорює, перешкоджає або не допускає злочинну або іншу антисуспільну поведінку, а щодо деяких засуджених такий вплив відсутній.

Кримінологічний рецидив може свідчити про певну стійкість злочинної поведінки попри застосування до особи певних заходів примусу, особливо якщо злочин вчиняється протягом відбуття або через короткий термін після відбуття покарання. Натомість практики вважають, що загальна кількість осіб, які повторно вчиняють злочини і повертаються до місць позбавлення волі, ніякою мірою не свідчить про низьку ефективність виправно-виховного впливу в установах виконання покарань, оскільки при такому спрощеному підході не враховується часовий інтервал між звільненням та вчиненням нового злочину, який може бути достатньо великим. Наголошується на тому, що якість вивчення особистості засуджених в період відбування покарання, їх намірів на життя після звільнення свідчать про стан повторної злочинності з боку осіб, які знову вчинили злочин протягом невідбутої частини покарання після умовно-дострокового звільнення [24]. Хоча за аналізом основна кількість рецидивних злочинів приходить на перший рік після звільнення.

З приводу цього постає питання щодо визначення темпоральної ознаки кримінологічної функції режиму в місцях позбавлення волі. З одного боку, кримінологічний вплив здійснюється (і має здійснюватися) протягом усього періоду виконання і відбування позбавлення волі, строк якого визначений судом, оскільки кримінологічне значення мають окремі цілі покарання. Режим діє в межах відокремленої території та не може виходити за межі місця позбавлення волі, тому має вплив на засудженого тоді і доти, доки засуджений там перебуває. З іншого, виховний ефект режиму, що обумовлює виправлення засудженого, має розповсюджуватись на невизначений (необмежений) у перспективі час після відбуття покарання у вигляді позбавлення волі, оскільки мета останнього включає недопущення вчинення нового злочину в майбутньому, а не лише протягом певного часу.

Однозначно можна стверджувати, що кримінологічна функція чинить різний (неоднорідний) вплив як на різних засуджених, так і на одного засудженого протягом періоду відбуття покарання. Безпосередній вплив режиму особа відчуває в період перебування в місцях позбавлення волі і він полягає в комплексі заходів, спрямованих на корекцію особистості засудженого, його виправлення та ресоціалізацію. Після звільнення ефект впливу режиму буде мати місце лише через стійкість засвоєних правил, глибину яких визначає педагогічний вплив режиму, та стереотипізацію соціально-корисної та правослухняної поведінки. Маючи характер затухання, він потребує взаємодії з кримінологічними функціями суб'єктів посткримінального впливу.

§ 2. Суб'єкти, що реалізують кримінологічну функцію режиму, та характеристика їхньої діяльності

Суб'єктами, котрі здійснюють запобіжну діяльність за призначенням і в межах своєї компетенції, є правоохоронні органи і громадські формування з охорони правопорядку та державні органи, котрі здійснюють організацію, координацію та керування діяльністю щодо запобігання злочинності. На посадових і службових осіб органів і установ виконання покарань Кримінально-виконавчим кодексом України (ст. 1), Законом України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» (ст. 18), Положенням про Державну пенітенціарну службу України (ст. 4), покладені завдання щодо запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Посадовими й службовими особами органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів мають застосовуватися кримінологічні заходи запобігання в процесі й під час виконання щодо засуджених кримінальних покарань, а також після звільнення від відбування покарання таких осіб у випадках, прямо передбачених законом.

Запобігання злочинності традиційно розглядається як комплекс заходів, що здійснюються загальними і спеціальними суб'єктами, розмежування яких відбувається за пріоритетністю запобігання серед функцій і завдань в їх компетенції. Так, І. В. Боднар до загальних суб'єктів відносить адміністрацію устано-

ви виконання покарань; чергові частини; відділ соціально-психологічної служби, відділ по контролю за виконанням судових рішень; медичний персонал та ін. До спеціальних – співробітників оперативних підрозділів, нагляду та безпеки, охорони [22]. О. Г. Колб розглядає в якості спеціалізованого суб'єкту весь персонал УВП [25].

З приводу визначення спеціалізованих суб'єктів запобігання злочинності довгий час тривають дискусії. Висуваються два організаційних підходи, які стосовно місць позбавлення волі відображаються наступним чином: 1) покладення функцій запобіжної діяльності на всі підрозділи і служби установ виконання покарань поряд з виконанням інших службових обов'язків, так званих профільних функцій, що застосовується в Україні на сучасному етапі; 2) визначення спеціалізованих підрозділів і виконавців (на прикладі служби профілактики, яка існувала у 1970-80-х роках у структурі ОВС, до складу якої входили інспектори профілактики та дільничні інспектори міліції). Відродження такої позиції знаходить підтвердження в сучасних дослідженнях. Так, О. Г. Колб зазначає про нагальну необхідність для цілей кримінологічного запобігання створення профілактичної служби ДКВС (від центрального органу до конкретно взятої УВП) [25].

Стосовно місць позбавлення волі, то забезпечення кримінологічної функції режиму в тому чи іншому обсязі здійснюється всіма підрозділами і службами, оскільки ці установи та їх персонал створені виключно для виконання покарання у вигляді позбавлення волі з усіма його цілями. Так, визначена Наказом Держдепартаменту з питань виконання покарань № 173 від 08.09.2004 організаційна структура установ включає конкретні підрозділи, функції яких визначені окремими наказами ДПтСУ: відділи нагляду і безпеки, охорони, оперативний, соціально-психологічна служба, підрозділи по контролю за виконанням судових рішень, інженерні служби, інтендантського та господарського забезпечення.

При цьому, як слушно наголошує А. Х. Степанюк, адміністрація УВП є обов'язковим, основним та найбільш важливим суб'єктом кримінально-виконавчої діяльності, який в однобічному порядку визначає роль персоналу, а також відповідає за організацію учасниками соціально-педагогічних, трудових та інших процесів [26, с. 16]. В структурі соціально-психологічної служби відсутні посади, які б координували діяльність щодо запобігання злочинних проявів; не передбачені такі посади і в інших керівних органах Державної кримінально-виконавчої служби України. Покладення ж таких функцій на підрозділи, що займаються налагодженням зв'язків з громадськістю з метою вироблення спільної стратегії і тактики дій щодо запобігання злочинам, не можна поки що визнати результативним, як вважає М. Яцишин, через загальність і безособовість відносин, що складаються між адміністрацією УВП та різноманітними громадськими інституціями [27, с. 114]. Результатом є недостатнє використання потенціалу громадськості у кримінологічній діяльності стосовно засуджених. Так, проведеним нами дослідженням лише 21% персоналу вбачають ко-

ристь від співпраці з громадськими організаціями, з них 1/3 безпосередньо вказують на виховний вплив, сприяння у виправленні, каятті засуджених, інші зазначають про додаткове фінансування, матеріальну та іншу практичну допомогу (допомога у побутових проблемах, освіта, зайнятість, соціальна адаптація, проведення масових заходів, профілактика СНІДу, туберкульозу, інформаційне забезпечення, релігійні заходи). Серед опитаних засуджених сподівання на допомогу громадських, благодійних організацій вищі, ніж у персоналу – 33%. Вони очікують на допомогу у покращенні побутових умов (32%), матеріальну допомогу (19%), моральну, духовну, психологічну, інформаційну (19%), одяг, взуття, предмети першої потреби, харчування (21%), допомога після звільнення (11,5%). Отже, цей напрям і надалі залишається пріоритетним з точки зору його науково-теоретичного і законодавчого обґрунтування.

Безумовно, основним і спеціальним суб'єктом кримінологічно спрямованої діяльності в місцях позбавлення волі є саме персонал установ, який наділений спеціальними повноваженнями і функціональними обов'язками щодо широкого кола соціально-виховних, контролюючих, запобіжних та інших заходів. Крім того, законом передбачена участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених, яка має очевидно запобіжний характер і може проявлятися у формі діяльності таких інститутів, як піклувальні ради, батьківські комітети, спостережні комісії, шефство, благодійна допомога, моніторинг місць несвободи в межах національного превентивного механізму тощо. Згідно з кримінологічною класифікацією вказані суб'єкти і здійснювані ними запобіжні заходи відносяться до загальних.

Ми погоджуємось з російським кримінологом В. Є. Еміновим, що складність, багаторівневість, багатоплановість, запобігання злочинності і злочинним проявам, комплексний характер реалізації запобіжних заходів потребує в кожному конкретний момент і для кожного конкретного завдання чітко уявляти собі всю систему заходів і засобів, що є в розпорядженні, можливості їх застосування і взаємодії між ними [28, с. 278–279]. Спеціальні дії, способи, прийоми цільового запобіжного характеру, що застосовуються персоналом установи та іншими суб'єктами запобігання злочинності з метою усунення чи нейтралізації криміногенних детермінант, недопущення і відвернення окремих злочинних проявів виступають змістом кримінологічної функції режиму в місцях позбавлення волі.

Завдання кримінологічних засобів обумовлені метою запобіжної діяльності – цілеспрямований вплив на явища, процеси і обставини, які обумовлюють злочинність і злочинні прояви; фактори формування особистості злочинця і злочинної мотивації; коло осіб, від яких можна очікувати вчинення злочину: 1) вплив на свідомість та поведінку людей з метою формування у них правильних, суспільно прийнятних орієнтацій, настанов, переконань, розуміння необхідності добровільно і сумлінно виконувати вимоги закону та інших правових норм; 2) вплив на розум, відчуття і волю правопорушника з метою зміни анти-

громадської спрямованості особистості та закріплення її позитивної соціальної орієнтації; 3) вплив на соціальне мікросередовище особи, спрямований на зміну характеру впливу мікросередовища на особистість або радикальну зміну самого середовища його перебудови в бажаному напрямі; 4) перешкоджання чи унеможливлення протиправної діяльності та сприяння соціалізації особистості.

До основних запобіжних заходів примусового характеру, що найчастіше застосовуються в місцях позбавлення волі, відносяться: огляд і обшук засуджених, їх речей і одягу, а також приміщень та території колоній; огляд громадян, їхніх речей, транспортних засобів, які знаходяться на території колонії; вилучення заборонених речей і документів, грошей, цінних паперів; використання аудіовізуальних, електронних й інших технічних засобів для попередження втеч та інших злочинів, порушень встановленого порядку відбування покарання, отримання необхідної інформації про поведінку засуджених; застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених, які чинять фізичний опір персоналу установи, злісно не виконують його законні вимоги, беруть участь у масових заворушеннях, захваті заручників або чинять інші насильницькі дії, а також у разі втечі з-під варти з метою припинення вказаних протиправних дій, а також запобігання заподіяння цими особами шкоди оточенню або самим собі; проведення короткострокових побачень і телефонних розмов в присутності представника адміністрації установи; перегляд кореспонденції; проведення щоденних перевірок наявності засуджених; розвід засуджених на роботу; відкриття й огляд вмісту посылки, бандеролі, передачі; вилучення у засуджених предметів, виробів та речей, збереження яких їм заборонено тощо.

Процес виконання позбавлення волі пов'язаний із серйозними обмеженнями побутового характеру щодо ув'язнених осіб. Належне матеріально-побутове забезпечення засуджених є одним з істотних факторів, що сприяють виконанню такого спеціального і разом з тим основного завдання як виправлення і ресоціалізація засуджених. Воно також виступає умовами виправлення і ресоціалізації в силу каральних обмежень у задоволенні матеріальних потреб засуджених. Сама організація і позитивний зміст матеріально-побутового забезпечення у виправній установі має одночасно загальнопопереджувальний і виховний вплив на засуджених [29, с. 73–75].

Міжнародні організації, опираючись на міжнародних стандартах і правилах, неодноразово зазначають, що засуджені не мають бути покарані в'язницею, тими умовами і порядком тримання у місцях позбавлення волі, які не обґрунтовані необхідністю забезпечення безпеки. Про необхідність забезпечення людських умов тримання говорить і КВК України в ч. 2 ст. 102, проте в місцях позбавлення волі створюються незадовільні матеріально-побутові умови тримання, які не можуть сприяти усвідомленню засудженими власної гідності та не орієнтують їх на повагу до себе та до оточуючих. Площа та санітарно-гігієнічний стан приміщень, якість і частота санітарно-гігієнічних процедур,

доступ до природного освітлення та вентиляції, обладнання меблями та достатнім числом ліжок спальних приміщень, якість харчування і питної води – це неповний перелік зауважень з боку міжнародних і європейських візитерів, на які вказує і керівництво Державної пенітенціарної служби України, так само як і скарги самих засуджених. Так, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у своєму виступі відмітила, що на думку Комітету ООН, для України значною проблемою залишаються погані умови тримання ув'язнених, які перетворюються на додаткове покарання та страждання, а також переповнення місць позбавлення волі, поширення захворюваності серед ув'язнених на туберкульоз та ВІЛ/СНІД і т.д. [30].

Справедливо зазначають, що створення таких умов в установах виконання покарань дискредитує цілі, що стоять перед покаранням та кримінально-виконавчою діяльністю. В особистості засудженого не можуть відбутися позитивні зміни, якщо він перебуває в умовах, які не пристосовані для тримання людей. Незадовільні умови тримання роблять недосяжними цілі покарання та нівелюють зміст кримінологічної діяльності [31, с. 10–11].

Виявляється, що сучасне суспільство основною цінністю постулює матеріальний комфорт і, відповідно, його позбавлення вважається найбільш вразливим для особи. Концепція виконання покарань в Україні сприяє відчуженню засудженого від суспільства, не націлена на повагу [31, с. 10–11] його гідності, обумовлює знеособлення та створення маси слухняних і покірних, якими легко керувати, засуджених [32]. Проте така покірність є зазвичай поверхневою, вимушеною, приховуючи істинні прагнення засудженого, і не відображає докорінних, за виразом законодавця, змін в особистості.

В іншому виступі омбудсман зазначила, що зберігається недопустима практика застосування тортур і дій, що принижують гідність людини [33]. З огляду на вказане деякі вчені, зокрема Романов М. В., вважають за доцільне внесення доповнень до КК України щодо додаткової кваліфікуючої ознаки катування – застосування катувань під час відбування особою покарання у вигляді позбавлення волі, обмеження волі або арешту, а також розглянути питання про введення щонайменш адміністративної відповідальності за застосування до особи інших видів поганого поводження – нелюдського поводження та поводження, яке принижує гідність особи [31, с. 48–49].

Підтвердження наявності фактів приниження, поганого поводження з засудженими в українських пенітенціарних установах отримують міжнародні експерти ООН та ЄКПК, які проводять систематичний моніторинг місць позбавлення волі, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, міжнародні і національні громадські організації, про що зазначається в їх доповідях, звітах і виступах. Звернення із заявою до Суду є найбільш популярним з існуючих міжнародних механізмів захисту прав людини серед українців. В цілому Україна знаходиться в числі «лідерів» за кількістю постановлених рішень Судом проти неї: з 2001 по 2004 Європейський суд з прав людини виніс 23 рішення проти

України; у 2005 році – 100 рішень; в 2006 – 119; у 2007 – 120; в 2011 – 117 рішень [34]. Викриваються такі факти і через засоби масової інформації.

Тому, дійсно, назріла необхідність щодо однозначного реагування законодавця та встановлення відповідальності. Проте вводити такого характеру норму необхідно одночасно з закріпленням в законі та приведенням у відповідність узгоджених з міжнародними нормами умов тримання засуджених, оскільки певні форми поводження, які визнаються міжнародними експертами поганими чи взагалі прирівнюються до катувань, передбачені діючим законодавством. Зокрема, принижуючими гідність можуть бути визнані такі режимні правила щодо поміщених у карцер засуджених: вони обшукуються і переодягаються в одяг, закріплений за карцером (7.7); постільні речі видаються тільки на час сну, удень відкидні ліжка (крім приміщень, де тримаються неповнолітні та жінки) закриваються на замок; тримаються по одному; гігієнічне миття здійснюється один раз на сім днів (7.8); на час тримання у карцері (крім неповнолітніх) позбавляються права на побачення з родичами та іншими особами, отримання посилок, передач і бандеролей, придбання продуктів харчування і предметів першочергової потреби, їм не дозволяється користуватися настільними іграми (7.9) [35] тощо. Поганим поводженням вважається розміщення засуджених по двоє в камерах площею менше 5 м², обмежений до одного разу на тиждень доступ до душу (п. 88) [36], цілодобове освітлення в камері тощо.

Ефективний вплив на практику виконання покарань в місцях несвободи та дотримання прав і свобод ув'язнених має міжнародний контроль, який систематично здійснюється в Україні з 1998 року, проте механізм його проведення в законі дотепер залишається не визначеним.

На міжнародному та європейському рівнях укладені угоди щодо створення і діяльності моніторингових органів для відвідування місць позбавлення волі. Ідеологія таких відвідувань була сформована в Європейській конвенції проти катувань, відповідно до якої кожні два роки група міжнародних експертів Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню здійснює регулярні візити до пенітенціарних установ та інших місць несвободи країн-учасниць. Діяльність Комітету охоплює не тільки моніторинг на предмет виявлення видів поводження і покарання з ознаками катування, а також ситуацій, що можуть розглядатись як нелюдське або таке, що принижує гідність.

Згідно загальної інформації про Європейський Комітет, він організує інспекції місць позбавлення волі, щоб оцінити поводження з ув'язненими. Делегації Європейського Комітету мають необмежений доступ до місць позбавлення волі та право вільно пересуватися всередині таких установ, конфіденційно спілкуватися з ув'язненими й іншими особами, хто може надати необхідну інформацію. За результатами кожної інспекції Європейський Комітет надсилає докладну доповідь до Уряду держави, яка містить висновки, рекомендації, коментарі та запити про надання інформації, а також звертається з проханням нада-

ти йому відповіді на порушені в доповіді питання. Співпраця з національними державними органами є основою діяльності Комітету, проте його метою є не осудження держав за порушення, а захист прав і свобод осіб, позбавлених волі [37], та надання рекомендацій щодо покращення поводження з ув'язненими. Делегації ЄКПК здійснюють інспекції періодично, але, якщо необхідно, Комітет може організувати додаткові позачергові («ad hoc») інспекції. Так, Європейський Комітет відвідував Україну з 1998 майже щорічно, а в 2014 – двічі на рік.

Україною ратифікований Факультативний протокол до Конвенції ООН проти катувань [38], мета якого полягає у створенні системи регулярних відвідувань, що здійснюються незалежними міжнародними та національними органами, місць, де знаходяться позбавлені волі особи, з метою недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання [39]. Країни, які ратифікували Протокол, беруть на себе зобов'язання створити систему та механізми національного контролю, здійснюваного незалежними національними та міжнародними органами, за місцями відбування; створити глобальну систему регулярних відвідувань місць, де тримаються ув'язнені, з метою недопущення катувань, що здійснюються незалежними міжнародними та національними органами.

Тривалий час законодавство України не передбачало у цій сфері таких інститутів як міжнародний контроль та діяльність національних превентивних механізмів попередження катувань, відповідно не було і механізму контролю. З 2012 року функції національного превентивного механізму покладені на Уповноваженого з прав людини, який може залучати представників громадських організацій, експертів, учених та фахівців. В 2014 році створено Комісію з питань державної політики у сфері виконання кримінальних покарань в якості інституту національного превентивного механізму, на яку покладені відповідні функції з аналізу стану дотримання прав людини в місцях позбавлення волі, співпраці з Європейським комітетом та громадськістю у питаннях попередження катувань, формування пропозицій щодо удосконалення кримінально-виконавчого законодавства.

Вважається, що міжнародний контроль і контроль національних превентивних механізмів повинен стати складовою контрольних та наглядових інститутів у сфері виконання покарань. Ефективність такого контролю підвищиться створенням механізмів відвідування службовими особами органів міжнародного контролю та національних превентивних механізмів місць позбавлення волі, встановленням відповідальності за невиконання законних вимог таких органів контролю. Діяльність цих інституцій має бути регулярною, обов'язковою і відкритою, з оприлюдненням звітів про результати перевірок.

Уряд вбачає необхідність реформування пенітенціарної системи, про що свідчить прийняття низки державних концепцій і цільових програм і якби не визначені в преамбулі проблеми, які незмінно перетікають в кожен наступний документ, можна було б сказати про наступальний характер реформи. 90%

проблем і запропонованих заходів стосуються саме місць позбавлення волі та кримінологічного аспекту їх функціонування. Зокрема, звертається увага на необхідність створення умов для виправлення, запобігання катуванням і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими, вчиненню нових злочинів під час відбування покарання, поступове наближення умов тримання таких осіб до європейських норм, поліпшення роботи з кадрами кримінально-виконавчої служби, вдосконалення їх професійної підготовки. Не дивлячись на те, що серед негативних рис сучасних вітчизняних пенітенціарних установ пряма вказівка на режим має місце лише в останній Концепції державної політики (невиправдані режимні обмеження), інші вказані проблеми все одно пов'язані з його функціонуванням.

Режим в місцях позбавлення волі має не лише організовувати, а і сприяти реалізації основних компонентів системи виконання покарань в місцях позбавлення волі, які включають суспільно-корисну зайнятість засуджених, як-то праця, навчання, участь у гуртках, курсах; контакти із зовнішнім світом: як з родиною, так і громадськими інституціями; комплекс заходів по недопущенню вчинення злочинів самими засудженими та іншими особами на території установи. Вказані заходи, оптимально упорядковані режимом установи, мають потужний кримінологічний потенціал та сприяють досягненню визначеної в законі мети кримінального покарання.

Доцільно зупинитися на окремих аспектах вищезазначених заходів в контексті реалізації кримінологічної функції режиму.

Суспільна корисна праця визначена КВК одним з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, виступає значущим та сильним засобом впливу на особу, її свідомість та спосіб життя. М. І. Демченко стверджує, що праця в кримінально-виконавчих установах має розглядатись як ефективний елемент виправного впливу, професійної підготовки і як захід ефективності управління засудженими [40, с. 40–42].

Залучення до праці спрямоване на те, щоб спонукати засудженого ставитися до праці як до позитивної та необхідної складової його життя, акцентується у Європейських пенітенціарних правилах. Працю в місцях ув'язнення слід розглядати як позитивний елемент внутрішнього режиму та ніколи не застосовувати як покарання [41]. Засуджені отримують (інколи закріплюють) певні навички та вміння, які дозволять їм знайти законні засоби для існування та допоможуть реінтегруватися в суспільство після звільнення. Запропонована робота має бути спрямованою на отримання або підвищення засудженим певної кваліфікації, що дозволило б їм працевлаштуватися після звільнення [42]. Тому праця в умовах позбавлення волі підпорядковується меті кримінально-виконавчого законодавства, але не є і не може бути наділена ознаками кари та не має на меті завдання засудженому фізичних страждань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження.

Кримінологічний аналіз праці засуджених в місцях позбавлення волі виявляє окремі суперечності та непослідовність. Що дійсно стосується впливу ре-

жиму на працю засуджених, то це організація працевлаштування. Установи виконання покарань повинні мати таку кількість робочих місць, щоб кожний засуджений мав можливість працювати, обирати із запропонованих в межах такого підприємства рід заняття. Міжнародними стандартами передбачається, що ув'язнені повинні мати можливість виконувати роботу за своїм вибором, якщо це сумісно з правильним вибором ремесла і вимогами управління та дисципліни в установі, а організація і методи роботи в установах мають бути максимально наближені до звичайних, щоб ув'язнені привчилися таким чином до умов праці на волі [43]. Проте, критичний стан підприємств установ виконання покарань не дає можливості забезпечити залучення всіх засуджених до праці; принципи діяльності таких підприємств не відповідають сучасним умовам ринкової економіки, через що вони неспроможні ефективно функціонувати [43]. Отже, слід погодитись з думкою Н. Мокрицької, що більшість засуджених до позбавлення волі практично позбавлені можливості реально працювати й отримувати заробіток за виконання своєї роботи [44, с. 13]. Таким чином, бажання засуджених працювати може бути не реалізоване в умовах позбавлення волі, особливо тих категорій, що тримаються в умовах суворої ізоляції.

До того ж, праця – це право засудженого, як вказано в Конституції та КВК України, то є незрозумілим – чому припинення роботи з метою вирішення трудових та інших конфліктів (а не створення конфліктної ситуації) розглядається кримінально-виконавчим законодавством як порушення вимог режиму (ст. 133 КВК України). Викликають зауваження регулювання оплати праці засуджених до позбавлення волі. Так, згідно ч. 1 ст. 120 КВК України праця оплачується відповідно до її кількості та якості, однак не вказано осіб, підстави, параметри та критерії їх визначення. Форми і системи оплати праці, норми праці та розцінки встановлюються Наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі» від 7.03.2013 р. № 396/51, що суперечить ч. 6 ст. 92 Конституції України, згідно з якою виключно законами України визначаються основи соціального захисту, види пенсійного забезпечення, засади регулювання праці і зайнятості.

Необґрунтованим вважаємо положення щодо різного обсягу мінімальних нарахувань на особовий рахунок засуджених, які працюють на виробництві, передбаченого ч. 2 ст. 120 КВК України. Погоджуємось, що певні категорії засуджених (неповнолітні, особи пенсійного віку, вагітні жінки і т.д.) не сплачують витрати на їх утримання, тому розмір відрахувань об'єктивно буде меншим. Проте, чому на особовий рахунок засуджених, які працюють на виробництві та тримаються у виправних колоніях, нараховується незалежно від усіх відрахувань не менше 25% їх місячного заробітку, а тих, що тримаються у дільницях соціальної реабілітації виправних колоній, колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання – не менше 75% – є незрозумілим. Таким чином, законодавець оплату праці ставить у залежність від ступеня небезпеки

особи засудженого чи строку відбуття покарання або інших аналогічних критеріїв, що є неприпустимим. Негативним є також те, що зарахування на особові рахунки засуджених також залежать від наявності чи відсутності порушень режиму (п. 3.6 вказаної Інструкції).

Як показало проведене нами дослідження, відсутність матеріальної зацікавленості в результатах трудової діяльності у більшості засуджених є однією з основних причин низької трудової активності та продуктивності праці, показник якої, як зазначають вчені, є вдвічі нижчим у порівнянні з комерційними та іншими підприємствами [45, с. 76]. За відсутності перспективи заробити кошти для гідного життя в УВП засуджені не бажають займатися продуктивною працею і негативно ставляться до неї, а обмеження в оплаті праці в умовах ринкової економіки ускладнює та іноді унеможлиблює реалізацію права на працю.

Вказані недоліки нівелюють кримінологічне значення праці.

Висновки

Кримінологічна функція режиму в місцях позбавлення волі, як самостійний напрямок впливу, є необхідним компонентом, важливою ланкою системи функцій режиму, пенітенціарної діяльності та системи установ виконання покарання в цілому. Формулювання відповідної концепції та практичне її втілення дає можливість наповнити режим та пенітенціарну діяльність в місцях позбавлення волі якісно новим змістом, згідно з чим стане можливим оптимальний перерозподіл сил і засобів, зміна орієнтирів пенітенціарної діяльності, зменшення рецидивнебезпечності засуджених і звільнених, подальша гуманізація виконання покарань. Кримінологічна концепція режиму є гармонійним продовженням стратегії реформування в сфері виконання покарань, наукових кримінологічних досліджень в контексті виправлення, ресоціалізації та реадптації засуджених, а також своєчасним відображенням криміногенної ситуації та кримінологічних вимог суспільства.

Під кримінологічною функцією режиму в місцях позбавлення волі можна розуміти напрям впливу та види діяльності, що його реалізують, цільового запобіжного випереджувального відносно злочинності чи конкретного злочину непересивного характеру, що застосовуються персоналом місць позбавлення волі та іншими суб'єктами запобігання злочинності, спрямовані на окремі або сукупність негативних явищ та процесів матеріального, духовного і психічного характеру, які у взаємозв'язку та взаємодії утворюють криміногенні детермінанти, з метою недопущення і відвернення злочинності та злочинних проявів.

Регіональний підхід до організації режиму як кримінологічна стратегія виявляє низку переваг, серед яких можна зазначити такі: створення системи органів і установ виконання покарань за видами та місткістю відповідно до територіальних особливостей рівня та структури злочинності; наближення опікування та контролю за органами і установами до місцевих органів та громади; формування за рахунок місцевого бюджету додаткового соціального захисту та матеріального забезпечення персоналу УВП; підвищення дієвості пос-

тпенітенціарного контролю та соціальної реінтеграції звільнених; за допомогою формування і прийняття регіональних та обласних програм використання виробничої потужності УВП, враховуючи регіональну ринкову кон'юнктуру, підвищення дієвості інтеграції виробництва при УВП в економіку області та регіону; спрямування професійного навчання засуджених та звільнених до потреб області та регіону для подальшого працевлаштування на підприємствах регіону.

Режим в місцях позбавлення волі має не лише організовувати, а і сприяти реалізації основних компонентів системи виконання покарань в місцях позбавлення волі, які включають суспільно-корисну зайнятість засуджених; контакти із зовнішнім світом, як з родиною, так і громадськими інституціями; комплекс заходів по недопущенню вчинення злочинів самими засудженими та іншими особами на території установи. Вказані заходи, оптимально упорядковані режимом установи, мають потужний кримінологічний потенціал та сприяють досягненню визначеної в законі мети кримінального покарання.

Список використаних джерел:

1. Чубинский М. П. Курс уголовной политики. – Ярославль: Типография губернского правления, 1909. – 446 с.
2. Антонян Е. А. Некоторые современные теории в пенитенциарной науке // «Черные дыры» в Российском Законодательстве. Юридический журнал. – М., 2008, № 1. – С. 298–300.
3. Ременсон А. Л. Теоретические вопросы исполнения лишения свободы и перевоспитания заключенных. Текст.: автореф. дис. докт. юрид. наук. – Томск: ТГУ, 1965. – 24 с.
4. Михлин А. С. Личность осужденных к лишению свободы и проблемы их исправления и перевоспитания. – Фрунзе: "Кыргызстан", 1980. – 200 с.
5. Лишение свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности / Сундуrows Ф. Р.; Науч. ред.: Волков Б. С. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1980. – 216 с.
6. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / Пер. с фр. В. Наумова под ред. И. Борисовой. – М.: Ad Marginem, 1999. – 479 с.
7. Стерн В. /Vivien Stern/ Западная традиция тюремного заключения. Перевод с английского К. Старосельской / Альманах Неволя 7\8 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.index.org.ru/others/199stern.html>.
8. Кризис системы уголовных наказаний /Я. И. Гишинский // Социологические исследования. – 1993. – № 8. – С. 70–73.
9. Кристи Н. Приемлемое количество преступлений. – СПб.: Изд-во: Алетейя. – 2011. – 176 с.
10. Mathiesen Thomas. Prison on Trial. 3rd ed. Winchester: Waterside Press, 2006. – 212 p
11. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. – К., 2007. – Кн. 1. – 424 с.
12. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Колб О. Г. – К., 2007. – 32 с.
13. Дремин В.Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монография / В. Н. Дремин; Одес. нац. юрид. акад. – О.: Юрид. л-ра, 2009. – 616 с.
14. Голина В.В. Кримінологічна політика в Україні: деякі теоретико-прикладні проблеми // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – №2. – С. 182–190; Теоретические основы предупреждения преступности: Монография / Отв. редактор В.К. Звирбуль, В.В. Клочков, М.Г. Миньковский. – М.: Юрид. Лит. – 1977. – 255 с.

15. См.: Проект резолюции ООН № 1937/34, 21/7/97 от 1997г. «Элементы ответственного предупреждения преступности: стандарты и нормы» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
16. Кльован Н. В. Регіоналізація як стратегія виконання покарання у виді позбавлення волі / Н. В. Кльован // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція / збірник наукових праць. Вип. 14, том 2. – Одеса, 2015. – С. 89–91.
17. Скабара Р. М. Суспільно-географічні аспекти злочинності (на матеріалах Львівської області): автореферат дисертації канд. геогр. наук: 11.00.02 / Скабара Р. М. // Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2003. – 19 с.
18. Советское исправительно-трудовое право: пособ. / под. общ. ред. Б. С. Утевского. – М., 1960.
19. Яковец И. Порядок определения уровня безопасности учреждения исполнения наказаний Государственной уголовно-исполнительной службой Украины / Яковец И. // Право України, 2012. – № 9–10. – С. 438–448.
20. Report to the United Kingdom Government on the visit to the Bailiwick of Jersey carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 15 to 18 March 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cpt.coe.int/documents/gbr/2010-35-inf-eng.pdf>.
21. Курс лекций по криминологии: Учебное пособие / под ред. Данышина И. Н. и Голины В. В. – Х.: Одиссей. – 2007. – 280 с.
22. Боднар І. В. Кримінологічні засади запобігання вчинення злочинів у кримінально-виконавчих установах закритого типу [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Боднар Ігор Володимирович; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2012. – 19 с.
23. Огляд результатів організації соціально-виховної та психологічної роботи з засудженими в установах Державної пенітенціарної служби України у 2012 році; Відомості про стан правопорядку та застосування заходів стягнення до осіб, засуджених до позбавлення волі за 2012 рік.
24. Інформація Прес-служби ДПтС. 28.02.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/629357>.
25. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Колб О. Г. – К., 2007. – 32 с.
26. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: 12.00.08 / А. Х. Степанюк; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 33 с.
27. Яцишин М. Поняття та складові елементи стратегії і тактики запобігання злочинам в установах виконання покарань України / М. Яцишин // Юридична Україна. – 2009. – № 3. – С. 111–115.
28. Криминология: Учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. – М.: Юристъ, 2006. – 734 с.
29. Козлов П. П., Нікітін Ю. В., Стрелков Л. О. Режим виконання кримінальних покарань: Монографія. – К.: КНТ, 2008. – 272 с.
30. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні у Верховній Раді України Спеціальної доповіді «Стан дотримання українцю міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини» 10 грудня 2008 року // Голос України від 10.02.2009. – № 23.
31. Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України. / В. А. Бадира, О. П. Букалов, А. П. Гель, М. В. Романов, І. С. Яковець; За загальною

- редакцією Є. Ю. Захарова. Харківська правозахисна група. – Харків: Права людини, 2011. – 368 с.
32. Ягунов Д. В. Кадровое обеспечение деятельности органов исполнения наказаний на региональном уровне // Актуальные проблемы государственного управления: Сб. наук. пр. Одесса: ОРИГУ УАДУ, 2002. – № 10. – С. 226–232.
 33. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на представленні Спеціальної доповіді «Стан дотримання Україною європейських стандартів з прав і свобод людини» з нагоди 60-річчя Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 22 жовтня 2010 року // Голос України від 11.01.2011 № 3.
 34. Левченко К. Як Україна забезпечує захист громадян від катувань // Голос України 19.01.2009.
 35. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Наказ Міністерства юстиції України від 29.12.2014 N 2186/5 // Офіційний вісник України від 23.01.2015 – 2015 р., № 4, стор. 209, стаття 88.
 36. Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 9 to 21 September 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cpt.coe.int/documents/ukr/2011-29-inf-eng.pdf>.
 37. Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК): Стислі відомості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cpt.coe.int/ukrainian.htm>.
 38. Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання: Закон України від 21.07.2006 № 22-V // Відомості Верховної Ради України, 2006, N 39, ст. 327.
 39. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання: ООН; Протокол, Міжнародний документ від 18.12.2002 // Офіційний вісник України від 16.08.2006 2006 р., № 31, стор. 20, стаття 2201.
 40. Демченко М.І. Шляхи удосконалення моделі сучасної пенітенціарної установи// Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. К.:КІВС, «МП Леся», 2003 – №8, С. 40–42.
 41. Європейські Пенітенціарні Правила // Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_032.
 42. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями від 30.08.1955 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_212&p=1271682720954655.
 43. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: Указ Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 87. – Ст. 3531.
 44. Мокрицька Н. Особливості реалізації права на працю засудженими до позбавлення волі // Підприємництво, господарство і право. – 2014. – № 3. – С. 13–15.
 45. Неживець О. М. Правове регулювання оплати праці засуджених у пенітенціарних установах України / О. М. Неживець // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 2002. – № 1. – 74–77.